

Szkolenie dla nauczycieli

Motywowanie uczniów do nauki i rozwoju indywidualnego

SKRYPT SZKOLENIOWY

Sejny, 2014

Spis treści

Spis treści.....	2
Wstęp.....	3
Motywacja wewnętrzna i zewnętrzna.....	4
Motywacja do uczenia się jako dyspozycja ogólna.....	6
Motywacja do uczenia się w konkretnych sytuacjach dydaktycznych.....	7
Motywowanie różnych typów uczniów	9
Poczucie własnej wartości – przykłady gier.....	12
Komunikacja i jej rola w motywowaniu.....	14
Sztuka motywowania – zamiast podsumowania.....	15
Bibliografia:.....	19

Wstęp

Jakie cechy przejawia zmotywowany uczeń?

- ⌚ wykazuje inicjatywę
- ⌚ wykazuje aktywność na lekcji
- ⌚ wykonuje zadania, nie zniechęca się
- ⌚ zadaje pytania
- ⌚ współpracuje w grupie
- ⌚ bierze udział w konkursach
- ⌚ podejmuje działania pozalekcyjne

Jak wypracować u ucznia taką postawę? W niniejszym opracowaniu znajdują Państwo wskazówki, które przyczynią się do wypracowania własnych metod pracy z uczniem mającym niską motywację do nauki.

Zapraszam do lektury

Motywacja wewnętrzna i zewnętrzna

Dlaczego uczeń chce się uczyć? Powody, dla których uczniowie podejmują wysiłek umysłowy, mogą wynikać z dwóch rodzajów motywacji:

MOTYWACJI ZEWNĘTRZNEJ

Chcę mieć dobre oceny, zdobyć nagrodę, zostać pochwalonym i docenionym.

MOTYWACJI WEWNĘTRZNEJ

Chcę być w czymś coraz lepszy. Mam zainteresowania i zależy mi na ich rozwijaniu oraz zdobywaniu wiedzy. Poszukuję odpowiedzi na ważne dla mnie pytania.

Ideąlem wydaje się być motywacja wewnętrzna ucznia.

Motywacja wewnętrzna idzie w parze z wysokim poziomem przyjemności czerpanej z nauki, większą ciekawością świata, niższym poziomem lęku przed szkołą, skłonnością do podejmowania zadań stanowiących „wyzwanie” dla jednostki, lepszymi osiągnięciami w nauce (Michalska). Co istotne, motywacja, która jest oparta na zainteresowaniach i ciekawości, nie jest narażona na wyczerpanie się.

Niestety, osiągnięcie motywacji wewnętrznej w czystej postaci nie jest możliwe. Chodzenie do szkoły jest obowiązkiem, treści nauczania są odgórnie narzucane, uczeń powinien uczestniczyć we wszystkich lekcjach, a nie tylko w wybranych przedmiotach. Może także doświadczać publicznego wstydu, gdy nie odnosi zamierzonych sukcesów.

W literaturze nierzadko wyróżnia się osobny rodzaj motywacji:

MOTYWACJĘ DO UCZENIA SIĘ.

*„Różnica między **motywacją do uczenia się** a **motywacją zewnętrzną** jest ściśle powiązana z różnicą między uczeniem się a wykonaniem. Uczenie odnosi się do przetwarzania informacji, nadawania znaczeń, postępów czynionych w rozumieniu lub opanowywaniu wiedzy i umiejętności. Wykonanie dotyczy demonstrowania wiedzy i umiejętności po ich opanowaniu. Strategie pobudzające uczniowską motywację do nauki mają zastosowanie nie tylko w przypadku wykonania (praca nad zadaniem lub sprawdzianem), ale także (i przede wszystkim) w przypadku przetwarzania informacji w trakcie uczenia się wiadomości lub umiejętności (uważanie na lekcji, czytanie w celu zrozumienia treści, pojmowanie słów nauczyciela, nadawanie własnej formy*

słownej). Wzbudzanie motywacji uczniów do uczenia się zawiera zatem zachętę, by w trakcie nauki posługiwali się przemyślanymi strategiami przetwarzania informacji i nabywania umiejętności. A to coś zupełnie innego niż późniejsze nagradzanie ich za dobre wykonanie.

Różnica między **motywacją do uczenia się** a **motywacją wewnętrzną** jest ściśle powiązana z różnicą między doznaniem emocjonalnym a doznaniem poznawczym w czasie, gdy jest się pochłoniętym zadaniem. Motywacja wewnętrzna odnosi się głównie do doznań emocjonalnych - przyjemności, jaką daje wykonywanie czynności. Przeciwnie motywacja do uczenia się: jest ona przede wszystkim reakcją poznawczą, składającą się z nadawania znaczeń wiadomościom, jakie niesie z sobą czynność, odnoszenia tych wiadomości do wiedzy uprzedniej i doskonalenia umiejętności, której nabyciu dana czynność służy. Uczniowie mogą być motywowani do uczenia się (z materiału lekcji lub czynności) niezależnie od tego, czy materiał ich interesuje ani czy sam proces jest przyjemny.(...)” (Brophy, 2012)

Motywacja do uczenia się może być traktowana jako dyspozycja ogólna lub jako zjawisko, które towarzyszy pojedynczej sytuacji dysaktycznej

Motywacja do uczenia się jako dyspozycja ogólna

Brophy proponuje nauczycielom trzy metody kształtowania motywacji do uczenia się:

1). Nauczyciel jako wzór

Nauczyciel powinien okazywać zainteresowanie uczeniem się. Dzięki temu uczniowie dostrzegą, że pogłębianie wiedzy jest czynnością nagradzającą, która przybliża do samorealizacji, wzbogaca życie. Istotne jest modelowanie – demonstrowanie w jaki sposób wykształceni ludzie posługują się swoją wiedzą i bogatym językiem, aby zrozumieć to co dzieje się w otaczającym świecie. Omawiając treści programowe warto odwoływać się do bieżących wydarzeń, programów telewizyjnych, filmów i literatury. Dzięki temu dzieci mają okazję zobaczyć, że szkolna wiedza jest ściśle powiązana z rzeczywistością i jest przydatna dla jej rozumienia.

2). Komunikowanie właściwych oczekiwań i atrybucji

Należy dzielić się z uczniami swoimi oczekiwaniami i przekonaniem, że są grupą osób zmotywowanych i zainteresowanych nauką. Im wyraźniej się im to komunikuje, tym większe prawdopodobieństwo, że zaczną się zachowywać zgodnie z tym wzorcem. Nie powinno się używać sformułowań: „To was pewnie nie zainteresuje”, „Chodzi wam tylko o dobry stopień”.

3). Zmniejszanie napięcia

Motywacja do nauki ma szansę osiągnąć wysoki poziom, gdy uczniowie mają na uwadze cel, jaki mają osiągnąć, ale też gdy lęk przed niewystarczająco dobrym wykonaniem zadania nie odbiera im możliwości zmierzenia się z nim. Najkorzystniejszym rozwiązaniem jest oddzielenie fazy wykonawczej od oceniania efektów. Jeśli obie części wielokrotnie powtarzają się na lekcji – należy przedstawiać ocenianie jako formę utrwalania materiału, sprawdzania posiadanej wiedzy (robię to dla samego siebie), a nie jako sposób na skontrolowanie i naznaczanie uczniów, którzy się nie nauczyli.

Motywacja do uczenia się w konkretnych sytuacjach dydaktycznych

Opisane wyżej metody kształtowania motywacji do nauki jako motywacji ogólnej można wzmocnić stosując strategie szczegółowe sprawdzające się w pojedynczych sytuacjach dydaktycznych. Brophy dzieli je na trzy grupy:

1). strategie formowanie uczniowskich oczekiwań w stosunku do uczenia się

- 🕒 zapał i pasja nauczyciela

Nauczyciel, który opowiada z ożywieniem o określonym materiale, podkreśla, że jest on interesujący, ważny i wartościowy ma większe szanse wzbudzić autentyczne zainteresowanie, niż gdy dokonuje prezentacji ze znużeniem. Przydatne okazują się być techniki stosowane podczas występów publicznych

2). strategie wywoływania motywacji do nauki

- 🕒 wzbudzanie napięcia i ciekawości

W praktyce pomocne jest wzbudzanie kontrowersji; ujawnianie sprzeczności – pokazywanie, że zdobyta do tej pory wiedza jest wewnętrznie niespójna; kierowanie uwagi na konkurencyjne hipotezy; zadawanie intrygujących pytań;

- 🕒 wzbudzanie dysonansu lub konfliktu poznawczego

Aby to osiągnąć można: wskazać na zaskakujące, absurdalne aspekty treści; skierować uwagę uczniów na elementy niezwykle i odległe od codziennych doświadczeń, wskazać na wyjątki od reguły, polecić uczniom próbę odkrycia tajemnicy określonego paradoksu.

- 🕒 uczenie przekształconych pojęć

Roth podaje etapy nauczania, którą można wykorzystać w trakcie zajęć: (1) wydobyć od uczniów, co myślą; (2) zakwestionowanie tych koncepcji w celu wywołania dysonansu poznawczego; (3) przedstawienie nowych koncepcji w taki sposób, by z perspektywy uczniów miały sens; (4) stworzenie warunków, w których uczniowie uznają nowe koncepcje za przydatne do wykorzystania w rozmaitych sytuacjach życiowych.

- 🕒 przekształcanie abstrakcyjnego materiału w osobisty/znajomy

3). strategie wspomagania uczenia się (dydaktycznego przybliżania)

Mają one pomagać zrozumieć cele i istotę danej czynności, a następnie, wesprzeć starania uczniów, by cele te osiągnąć. Techniki, które do tego przybliżają to: formułowanie na wstępie celów dydaktycznych, podawanie organizujących zapowiedzi, modelowanie myślenia powiązanego z zadaniem i rozwiązywaniem problemów, wywoływanie świadomości metapoznawczej i samodzielnego nadzorowania strategii uczenia się.

Motywowanie różnych typów uczniów

Uczniowie słabi

Wskazówki zgromadzone przez McIntyre:

- 🕒 zachęcaj i pozytywnie komentuj
- 🕒 pomóż ustalać realistyczne cele i oceniaj osiągnięcia
- 🕒 kieruj uwagę słabych uczniów na ich osiągnięcia
- 🕒 przekazuj rodzicom na piśmie pozytywnej uwagi o pracy dziecka
- 🕒 zachęcaj do „bicia rekordów życiowych”, a nie do rywalizacji z kolegami
- 🕒 posługuj się techniką kontraktów
- 🕒 oceny: nie za to, jak wypadają w porównaniu z klasą, ale za wysiłek i rezultat

Abbott:

- 🕒 proste instrukcje, w razie potrzeby podzielone na części
- 🕒 uczniowie powinni siedzieć w pierwszych ławkach, nawiązuj z nimi częsty kontakt wzrokowy
- 🕒 zadawaj dodatkowe, uzupełniająca zadania i dawaj więcej okazji „zarobienia” na stopień

Uczniowie pilni, chociaż bez osiągnięć

Część uczniów mających duży potencjał wytycza sobie niewielkie cele i nie podejmuje ciężaru odpowiedzialności za dążenie do sukcesu, ponieważ nie chce, aby oczekiwano od nich osiągnięć na wysokim poziomie. Mandel i Marcus proponują **konfrontacyjną strategię** pracy z tą grupą uczniów. Składa się na nią siedem kroków:

- 1). Pytamy, czy uczeń chce mieć lepsze stopnie (a nie zapowiadamy, że pomożemy mu je uzyskać). W tym momencie przerzucamy na ucznia odpowiedzialność za wybór celu, nauczyciel ma jedynie wspomagać w jego osiąganiu.
- 2). Sporządzamy szczegółowy inwentarz stanu osiągnięć i trudności ucznia z każdego przedmiotu nauczania oraz planów, jakie uczeń miał w związku z radzeniem sobie z trudnościami. Istotne jest powstrzymanie się w tej fazie od osądów.

- 3). Zajmujemy się poszczególnymi trudnościami. Bardzo istotne w tym kroku jest radzenie sobie z oporem, usprawiedliwieniami, którymi będzie próbował zasłaniać się uczeń. Pytamy, co przeszkadza w osiągnięciu lepszych ocen. Prosimy o szczegóły, gdy uczeń podaje ogólnikowe odpowiedzi i poddajemy w wątpliwość te, które wydają się być nierzetelne.
- 4). Wiążemy usprawiedliwienia z ich konsekwencjami. Najlepiej poprosić ucznia, aby on sam opowiedział ci się stanie, jeśli nie upora się ze wskazanymi problemami.
- 5). Dopytujemy ucznia jak zamierza poradzić sobie ze wszystkimi wymienionymi wcześniej trudnościami. Następnie wciągamy go w szczegółową dyskusję o tych propozycjach, żeby wyjaśnić ich praktyczną stronę, przewidzieć trudności i dopracować szczegółowy plan. Najlepiej, żeby uczeń samodzielnie opracował plan – to pomoże mu wziąć osobistą odpowiedzialność za poprawienie stopni.
- 6). Wzywamy do działania: „Dobrze, co proponujesz robić?” Następnie pytamy o konkrety.
- 7). Oceniamy, czy uczeń wdrożył plan i rozwiązał problem. Jeśli wciąż brakuje osiągnięć, zmieniły się usprawiedliwienia wygłaszane przez ucznia – powtarzamy kroki 3-7 kolejno dla każdego usprawiedliwienia.

Czasami procesowi towarzyszą silne reakcje emocjonalne, zmiany w kontaktach społecznych, dezorientacja. Wtedy nauczyciel powinien przyjąć rolę wspierającą. Przestaje odrzucać usprawiedliwienia i pomaga uczniowi sformułować ważne pytania (np. Dlaczego nie staram się o lepsze stopnie?) i odpowiedzieć na nie.

Uczniowie dotknięci wyuczoną bezradnością

Priorytetem w pracy z takimi uczniami jest przywrócenie im zaufania do własnych możliwości uczenia się i pomoc w opanowaniu strategii radzenia sobie z porażką i strategii nieprzerywania pracy nad rozwiązaniem problemu z chwilą natrafienia na trudności

Włodkowski proponuje, żeby:

- ⌚ zapewniać uczniom warunki do odnoszenia sukcesów (upewniać się, czy wiedzą co mają zrobić i czy znają kryteria oceny, udzielać informacji zwrotnych po ich wypowiedziach)
- ⌚ zachęcać do wysiłku okazując oczekiwania, że odniosą sukces, chwalić za włożony wysiłek i dostrzegając poczynione postępy
- ⌚ podkreślać osobiste sprawstwo ucznia w procesie uczenia się (zachęcać go, żeby sam planował naukę, ustanawiał cele, sprawdzał stopień opanowania materiału)
- ⌚ wykorzystywać elementy pracy grupowej ukierunkowanej na poczucie własnej wartości

McIntyre dodaje także:

- ⌚ pracę nad lekturami, w których bohaterowie przeżywają podobne trudności
- ⌚ chwalenie za każdy sukces i podjęcie się rozwiązania trudnego zadania
- ⌚ wykazywanie podobieństw między wykonywanymi zadaniami a zadaniami rozwiązywanymi w przeszłości

W pracy z uczniami z syndromem wyuczonej bezradności można wykorzystać także trzy szczegółowe programy: korektywę atrybucji, trening skuteczności i nauczanie strategii (opis programów w „Motywowanie uczniów do nauki”, Brophy).

Poczucie własnej wartości – przykłady gier

Uczniowie, którzy mają niskie poczucie własnej wartości, nie wierzą w możliwość osiągnięcia sukcesu, czują się gorsi niż pozostali uczniowie potrzebują nie tylko pracy indywidualnej z nimi, ale także aktywności, w które byłaby zaangażowana cała grupa. Poniżej zaprezentowano kilka zabaw grupowych przeznaczonych do pracy z całą klasą (Portmann).

Jestem – potrafię – mam

Członkom grupy przykleja się na plecach kartki, na których widnieją początki trzech zdań:

Jestem...

Potrafię...

Mam...

Wszyscy biorą do ręki ołówki i, poruszając się swobodnie po sali, uzupełniają zdania innych osób pozytywnymi, jakie w nich dostrzegają. Gdy wszystkie zdania są uzupełnione – gra się kończy i można przejść do czytania zdań.

Co uczniowie czuli podczas gry? Jak się czują po przeczytaniu zdań? Czy sami również by je napisali?

Jestem z siebie dumny

Grupa siedzi w kręgu i rozmawia o tym, że każdy, przynajmniej pod pewnymi względami, może być z siebie dumny. Wprowadzeniem do dyskusji może być odpowiedni tekst, dzieło plastyczne. Następnie uczniowie wypowiadają i uzupełniają zdanie: „Jestem dumny, że...”. Mówienie o swoich mocnych stronach wymaga, z jednej strony, samoświadomości, a z drugiej, przyczynia się do jej pogłębiania.

Jak uczniowie czuli się podczas ćwiczenia? Czy dowiedzieli się czegoś nowego o swoich kolegach? Jak czują się po wypowiedzeniu pozytywnych opinii o sobie?

Lubię u siebie

Uczniowie dobierają się w pary, w których czują się stosunkowo bezpiecznie. Każdy z nich otrzymuje po 3 minuty na opowiedzenie, co w sobie lubi. Otwarte mówienie o tym może okazać się trudnym zadaniem. Następnie ćwiczenie jest omawiane na forum grupy.

Jak uczniowie czuli się podczas słuchania, a jak podczas mówienia? Należy wyraźnie odróżnić mówienie o tym, co się w sobie lubi od chwaleń się.

Mocne rozmowy w kręgu

Grupa tworzy dwa równoliczne kręgi – wewnętrzny i zewnętrzny, tak że dwie osoby stoją naprzeciwko siebie. Na polecenie prowadzącego para odpowiada sobie nawzajem na zadane pytanie. Po każdej odpowiedzi wewnętrzny krąg przesuwa się o jedno miejsce. Polecenie może brzmieć: „Rozmawiajcie o czymś, co dobrze znacie”. Po około 2 minutach krąg wewnętrzny przesuwa się i pada kolejne pytanie: „Mów o tym, co inni lubią w Tobie”. Po udzieleniu odpowiedzi uczestnicy znów się przesuwiają i otrzymują kolejne polecenia.

Tematy, które warto poruszyć:

- ⌚ wyróżnienie, dyplom, który otrzymałem
- ⌚ mocna strona, którą posiada członek mojej rodziny
- ⌚ coś, co bardzo chętnie robię
- ⌚ wydarzenie, w czasie którego byłem z siebie zadowolony
- ⌚ radość, którą komuś sprawiłem
- ⌚ szczególne osiągnięcie, którego dokonałem w szkole
- ⌚ sytuacja, w której miałem odwagę.

Grę można zakończyć w dowolnym momencie.

Następnie rozmawiamy o zabawie. Czy trudno było mi opowiadać tyle pozytywnych rzeczy o sobie? Jak się przy tym czułem? Czy przypuszczałem, że w mojej grupie jest tyle wspaniałych osób?

Komunikacja i jej rola w motywowaniu

Stopień zmotywowania ucznia do nauki jest w dużej mierze zależny od jakości relacji nauczyciel – uczeń. Istotną rolę pełni tu styl komunikacji, jaki prezentuje się w kontakcie z dzieckiem. Ważne jest **okazywanie szacunku, akceptacji, a także powstrzymywanie się od udzielania dobrych rad, osądzania i moralizowania.**

Barierą w komunikowaniu jest grożenie, orzekanie, obrażanie, ośmieszanie i krytykowanie. Krytyka może być motywująca pod warunkiem, że:

- poprzedzi ją omówienie tego, co było dobre
- jest odpowiednia pora i miejsce
- w cztery oczy
- uświadomi się uczniowi, że się go ceni
- krytykuje się zachowanie, a nie człowieka
- podkreśla się dobre cechy danej osoby
- nie używa się ironii
- podkreśli się troskę o ucznia.

Należy pamiętać, że na komunikację składają się nie tylko werbalne, ale również niewerbalne komunikaty.

Sztuka motywowania – zamiast podsumowania

wg H. Hamer

1. Stwórz luźną, nieformalną atmosferę podczas lekcji, demonstruj poczucie humoru, żartuj: spraw, aby nauka w zabawie stała się przyjemnością.
2. Szanuj odmienne zdanie uczniów i zachęcaj ich do samodzielnego, krytycznego, twórczego myślenia.
3. Staraj się być lubianym nauczycielem.
4. Reaguj na potrzeby uczniów, np. kiedy mówią Ci, że czegoś nie rozumieją lub gdy demonstrują objawy zmęczenia, zniechęcenia lub znudzenia.
5. Stosuj pomoce audiowizualne.
6. Dostosowuj metody nauczania do stylów uczenia się uczniów.
7. Dbaj, aby poziom motywacji uczniów nie był zbyt niski (wtedy nic nie robią), ani za wysoki (wtedy dochodzi do dezorganizacji myślenia i działania, zwłaszcza w sytuacjach trudnych).
8. Obniżaj w grupie uczniów poziom napięcia i lęku; im wyższy lęk, tym mniejsza sprawność intelektualna.
9. Próbuj zaciekawiać uczniów i rozwijać ich zainteresowania; motywy poznawcze (pragnienie wiedzy i rozumienia) dają znacznie lepsze i trwalsze efekty niż czysto egocentryczne (rywalizacja, pokazanie swojej wyższości) i zewnętrzne (nauka dla stopnia i sprawienia przyjemności innym osobom).
10. Oczekuj od uczniów tego, co w nich najlepsze i mów im o tym.
11. Dostosuj wymagania do górnej granicy możliwości uczniów: niech mają poczucie osiągalności celu, ale przy dużym wysiłku; tylko wtedy bowiem nauka może być dla nich w pełni satysfakcjonującym wyzwaniem.
12. Przypominaj uczniom, że niepowodzenia i błędy to normalny etap na drodze do doskonalenia się.
13. Ucz wyciągania konstruktywnych wniosków z porażek.
14. Zachęcaj do odnoszenia sukcesów.

15. Omawiaj konkretne korzyści, jakie można odnieść z każdej lekcji.
16. Chwal uczniów często; także za najdrobniejsze osiągnięcia.
17. Nagradzaj współpracę.
18. Przyznawaj się do błędów, okazuj, że jesteś omylny, ponieważ to zwiększa sympatię uczniów do Ciebie i modeluje zachowanie uczniów (stanowi wzór do naśladowania).
19. Utrzymuj własną motywację do pracy na wysokim poziomie: bądź entuzjastyczny.
20. Kontroluj własny poziom stresu.

RECEPTA NA SUKCES UCZNIĄ

(wg. H. Hamer)

1. Przekonaj ucznia, że naprawdę lubisz go uczyć.
2. Mów jasno, głośno, wyraźnie, z zapałem.
3. Dbaj o właściwe tempo mówienia.
4. Mów z zapałem.
5. Bądź swobodny i baw się razem z uczniem podczas nauki.
6. Okazuj mu zaufanie.
7. Wyraźnie określ cele.
8. Pokaż korzyści.
9. Bądź przygotowany do lekcji.
10. Dobrze organizuj lekcję.
11. Rób duże, przejrzyste i łatwe do oglądania pomoce naukowe.
12. Ogranicz do minimum czynniki rozpraszające uwagę.
13. Dbaj o dobry nastrój ucznia.

14. Nie nudź.
15. Przypominaj informację, kiedy uczeń zaczyna ją zapominać.
16. Polegaj na nim, stawiaj na niego, wierz w jego możliwości.
17. Bądź dla niego oparciem, bądź po jego stronie.
18. Nie oszukuj go.
19. Dotrzymuj przyrzeczeń.
20. Udzielaj odpowiedzi na najtrudniejsze pytania.
21. Jeśli coś mu się nie uda, zrozum go, ale nie okazuj litości, zachęć do dalszej pracy.
22. Zachęcaj go do chwalenia się kolejnymi osiągnięciami.
23. Chwal za wszystko, co da się pochwalić.
24. Mów mu często jak podoba Ci się jego praca, doceniaj go.
25. Nigdy nie przerywaj, kiedy on mówi.
26. Pozwól mu kontynuować Twoją myśl na jego sposób.
27. Słuchaj uważnie upewniając się, że dobrze rozumiesz.
28. Rozwijaj jego samodzielność.

29. Zachęcaj do krytycznego myślenia.

30. Okazuj mu swoje pozytywne uczucia.

31. Pokaż mu, że jesteś człowiekiem omylnym i popełniającym błędy.

32. Stosuj różne metody nauczania - bądź nieszablonowy i ekscytujący.

33. Odnoś do rzeczywistości to, czego go uczysz - niech praktyka uzupełnia teorię.

34. Kończ lekcję w takim momencie, żeby miał poczucie niedosytu (jak w dobrym serialu).

Bibliografia:

Brophy J. (2012). *Motywowanie uczniów do nauki*. Warszawa: PWN.

Cywińska M. (2012). *Rozwijanie motywacji uczniów do nauki*. *Studia edukacyjne*, 20, s. 158-166.

Hamer H.(1994). *Klucz do efektywności nauczania*. Warszawa: VEDA.

Jąder M. (2013). *Efektywne i atrakcyjne metody pracy z dziećmi*. Kraków: Impuls.

Portmann R. (2003). *Gry i zabawy kształtujące pewność siebie*. Kielce: Jedność.

